

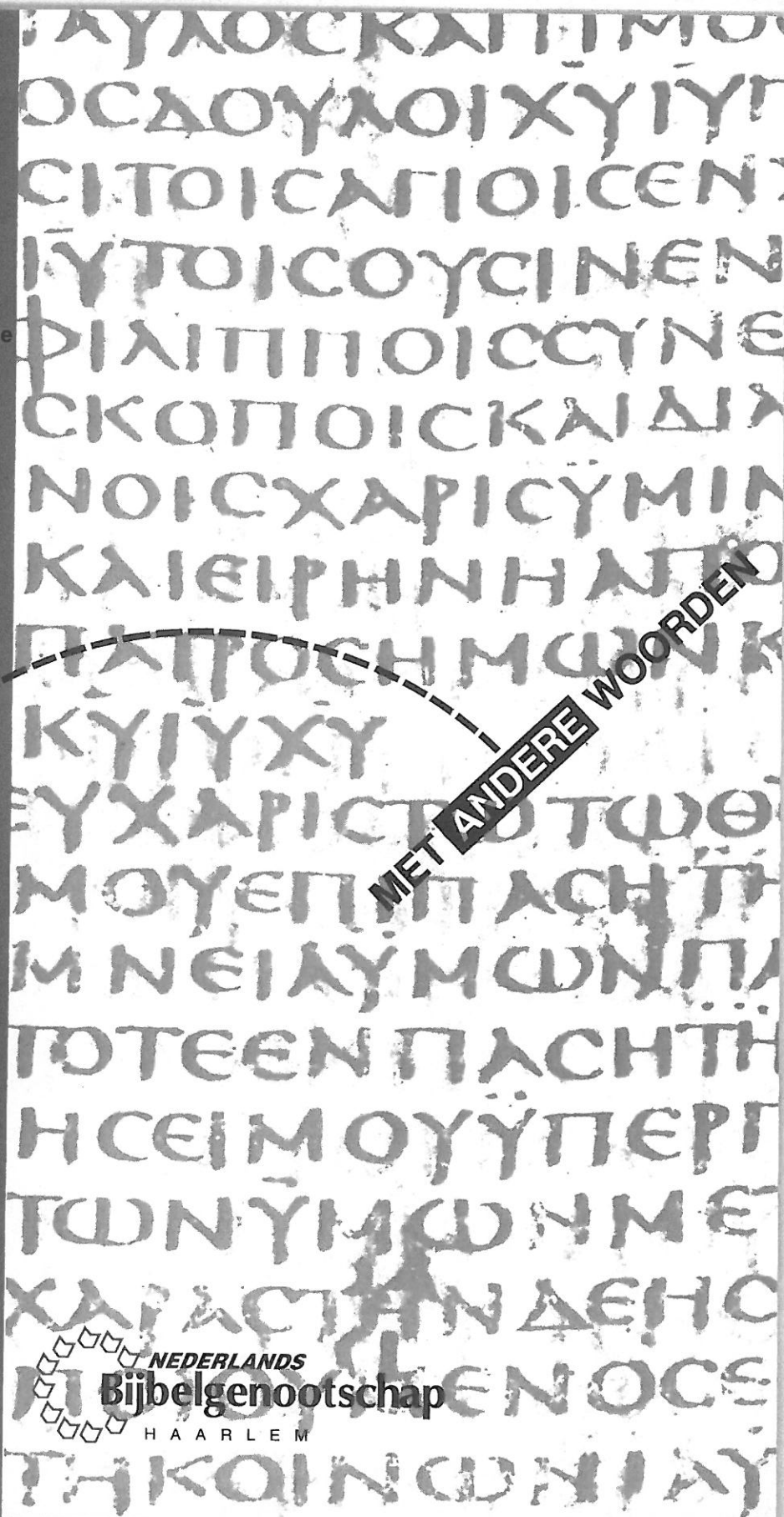
KWARTAALBLAD
OVER BIJBELWERK
12e JAARGANG
SEPTEMBER 1993

De bijbel: monument
of boodschap
(p. 1)

Nogmaals het Griekse
perfectum
(p. 7)

De ene God en
China's vele
goden I
(p. 10)

123

NEDERLANDS
Bijbelgenootschap
HAARLEM

MET ANDERE WOORDEN

Kwartaalblad over bijbelwerk
12e jaargang nr. 3, 1993
ISSN 0168-1869

Uitgegeven door:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
telefoon: 023 - 22 41 00
In samenwerking met:
Belgisch Bijbelgenootschap
Dautzenbergstraat 36
1050 Brussel
telefoon: 02-640 11 12 of 640 15 75.

Met Andere Woorden wordt gratis
toegezonden aan hen die
geïnteresseerd zijn in het vertalen
en doorgeven van de bijbel.

Redactie: dhr. Jan J. van Capelleveen,
mw. M.B. Feith, ds. W. van Galen,
dhr. A.W.G. Jaakke, dr. L. van Kampen
(eindredactie), dhr. L. Kooistra en
dr. E.W. Tuinstra.

Redactiesecretariaat:
Nederlands Bijbelgenootschap
mw. M.G. Kronemeijer,
telefoon: 023 - 22 41 14.

Adreswijzigingen aanbrengen
op de adresband van dit nummer
en deze retour zenden aan:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem.
Telefonische meldingen via
nummer 023 - 22 41 00.

Giften voor het werk van het
Nederlands Bijbelgenootschap in
binnen- en buitenland, en
bijdragen ter bestrijding van de
kosten van dit blad kunnen
gestort worden op giro 30 04 82
van het Nederlands Bijbelgenoot-
schap te Haarlem, onder vermelding
van 'gift' of 'Met Andere Woorden'.

 **NEDERLANDS
Bijbelgenootschap**

De bijbel: monument of boodschap

prof.dr. H.W. de Knijff

Bij tijd en wijle worden wij in de dagbladers geconfronteerd met uitlatingen van columnisten, die hun afkeer van het christelijk geloof bloemrijk weten te combineren met hun liefde voor de bijbel. De wenselijkheid van de nieuwe bijbelvertaling, waarvan op het ogenblik sprake is, vermogen zij niet in te zien.

In *De Volkskrant* van 27 februari jl. verdedigt Jan Blokker onder de titel *Verspillend* de mening, dat de huidige vertalingen volledig voldoen om de lectuur van bijvoorbeeld Harry Mulisch of Bertus Aafjes mogelijk te maken. Zij zijn dus, kort gezegd, voldoende om ons onze culturele erfenis te doen herkennen.

Blijf van mijn bijbel af

De NBG-vertaling van 1951 beantwoordt ruimschoots aan dat criterium. De columnist voegt er echter nog een tweede criterium aan toe, dat wel zo interessant is: in iedere heilsleer gaat het om een mysterie; doe je het mysterie, ja zelfs de onbegrijpelijkheden weg, dan is die heilsleer ten dode opgeschreven. Het maken van nieuwe bijbelvertalingen gaat dan ook met de secularisatie hand in hand: men wil de bijbel al begrijpelijker maken en jaagt daarmee de mensen de kerk uit.

In hetzelfde dagblad van 14 mei jl. doet de schrijver Battus het nog eens dunnetjes over. In een bijdrage, getiteld *Blijf met uw poten van mijn brandend braambos af!* mikt hij vooral op het argument van de betekenis van de bijbel voor onze taalkundige erfenis. Deze ligt vast in de Statenvertaling; deze vertaling heeft onze taal gevormd en is de bron van wel 'de helft van onze sappige uitdrukkingen' en 'een kwart van onze sterke verhalen'. Iedere nieuwe vertaling kan daaraan slechts schade doen en waarom zouden wij dat risico nemen: de bijbel is naar zijn inhoud een volledig verouderd, ja weerzinwekkend boek.

Volkomen tegenstelling

Of hierover een zinvolle discussie mogelijk is? Het is duidelijk, dat bij beide partijen een volkomen tegenstelling bestaat ten aanzien van de bedoeling van bijbelvertaling. Voor de aangehaalde columnisten is een vertaling volledig overbodig, want de huidige vertalingen voldoen volledig aan de doelstelling die zij hanteren. De doelstelling van de bijbelvertaler ligt bij de huidige overdracht van de boodschap, hetgeen iets is, dat beide heren blijkbaar buitengewoon irriteert. Daarmee beogen bijbelvertalers echter recht te doen aan iets, dat tot de intrinsieke eigenschappen van dit boek behoort, namelijk dat het een boodschap wil zijn. Men snijdt het hart uit de bijbel - en dat geldt voor het woord van profeten en apostelen reeds op het eerste gezicht -, als men met dit boek slechts esthetisch of historisch wil omgaan.

Men zou zich dus een genuanceerdere stellingname dan bovengenoemde kunnen indenken, ook in het geval dat men zelf aan de gehanteerde argumenten, ontdaan van hun opgewonden bijwerk, enige waarde hecht. Want de twee genoemde punten zijn geen onzin. Zij verdienen overweging, ook al munten zij op de hier behandelde wijze niet uit door consistentie.

Het ene argument is: de bijbel moet een geheim blijven - waarbij in logisch opzicht op te merken is, dat ook een geheim zonder enige factor van begrijpelijkheid geen geheim is; zonder enige relatie van gekend-zijn is het een *brutum factum*. Het andere argument is: wij verstaan een boek als de bijbel binnen een

taaltraditie, die men niet willekeurig mag onderbreken. De ontbrekende logica is hier, dat zulk een krachtig bezworen gehechtheid aan de taalvorm zich tot een zo felle afwijzing van de inhoud nogal paradoxaal verhoudt. Wij willen beide argumenten nader bezien.

**Mysterie en
archaïsch
taalgebruik**

Op zichzelf is Blokkers uitspraak, afgezien van kleinigheden in de formulering, juist: 'Een heilsleer zonder mysterie en onbegrijpelijkheden is ten dode opgeschreven.' Zeker gaat het ook in de bijbel om een mysterie, al zou ik liever het woord 'geheimenis' gebruiken. Er is geen boek dat zo analogisch, zo zeer zelf 'gelijkenis' is als de bijbel. De bijbel is waarschijnlijk het meest 'verwijzende' boek dat er bestaat. Zijn waarheid is altijd dieper, altijd verder weg, zijn begrip is oneindig. De moderne bijbelse hermeneutiek heeft hier haar grootste ontdekking liggen; de wortels daarvan gaan terug tot de romantiek, die voor het eerst stelde, dat het begrepen door zijn verwijzend karakter telkens weer tot het onbegrepen wordt; zo voert de tekst de lezer op een weg van altijd verder gaan. Daarbij wordt zowel begrip als besef van het geheim met elkaar groter, zij drijven elkaar op. Het is wat Noordmans noemde: men ziet perspectieven achter perspectieven. Reden van dit extreem analogisch karakter is echter juist het feit, dat de bijbel een boodschap is. Het gaat om het nabijbrengen van het volstrekt andere, een volstrekt 'tegenover', dat in geen taal kan worden uitgedrukt en waarvoor geen begrip voorhanden is, kortom: een geheimenis.

**Analogieën,
geen proposities**

Dat het begrijpen hier een extreem literaire weg volgt, ligt voor de hand en is met het bovenstaande uitgedrukt: wij leven ten aanzien van de bijbel van analogieën, niet van proposities of mededelingen van pasklare feiten. Dat de bijbel zo'n schoon boek is, hangt dus nauw samen met zijn inhoud, zoals trouwens voor iedere goede esthetica geldt. De bijbel is niet als een schone vrouw, die men bemint om haar uiterlijk, maar haat om haar karakter. Dat is het door en door onlogische in dit argument, zo gehanteerd als het hier geschiedt. Desondanks: het gaat om een geheim, het gehele boek (heilsleer, jawel) is ervan doortrokken. Maar het is geheimzinnig vanwege dat geheim en niet als zodanig.

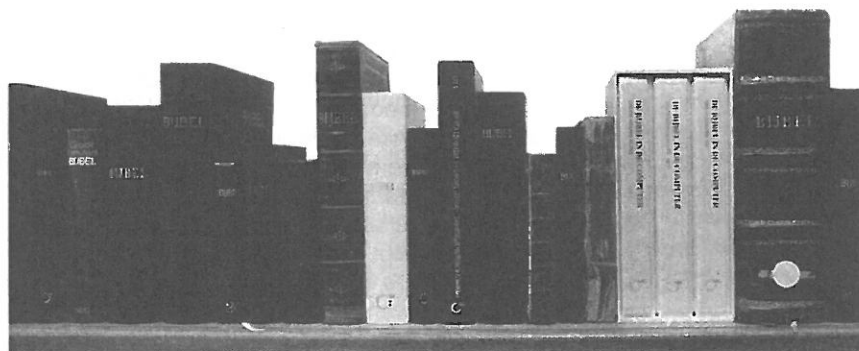
Welke rol speelt hierin het archaïsche? Dit lijkt een zaak voor godsdienstpsychologen. Wij kennen het verschijnsel van de voorliefde in sommige kringen voor de Statenvertaling en de oude psalmberijming. In Engeland verzette de vooraanstaande godsdienstsocioloog David Martin zich met hand en tand tegen de vernieuwing van het *Book of Common Prayer* op grond van het argument, dat men de secularisatie van het kerkvolk geen betere dienst kan bewijzen dan door het zijn klassieke gebedenschat te ontnemen. Het woordgebruik, dat in een traditie tot eigendom is geworden van een geloofsgemeenschap, moet men zoveel mogelijk intact laten.

Dit probleem is geen bagatel. Het is de vraag, of er echt uit te komen is. De bijbel is een oud boek en hoe verder de technische civilisatie voortschrijdt en hoe meer de oude agrarische verhoudingen en levensopvattingen verdwijnen, hoe meer hij ons als een oud boek zal opvallen. In heel veel opzichten is zo'n oud boek onvertaalbaar in de zin dat men door de vertaling bij de lezer een

onmiddellijk duidelijke voorstelling van het bedoelde oproept. Hier kan men door modernisering van de taal, in zoverre die een modernisering ook van het begrip is, zich niet uit de impasse helpen: men kan van het zwaard van Jehu geen automatisch geweer en van de ezelin van Bileam geen bromfiets maken. Dat wil zeggen, dat wij van meet af aan met een archaïsch werk te maken hebben, en dit archaïsch karakter brengt ook een zekere archaïsering van de taal met zich mee.

**Levend houden
van het verleden**

Nu komt het mij voor, dat het gewicht van dit probleem vaak zeer wordt overdreven: ook al is bijvoorbeeld een herder voor de Westeuropese stedeling een totaal onbekende verschijning, wij kunnen ons er nog heel goed een beeld van vormen en ik denk, dat men met meer 'levend verleden' kan rekenen dan men vaak doet. Deze stellingname houdt overigens wel een bepaald standpunt in omtrent zekere wenselijkheden in het onderwijs: wij leven in een tijd, dat de onderwijspolitiek er alles aan doet om het verleden 'in ons' te doden. Waarom zou de bijbel ook niet de functie hebben dat zij het verleden bij ons levend houdt? Uit deze overwegingen is af te leiden, dat men ook in het woordgebruik niet al te bang moet zijn voor een archaïsch werkende uitdrukking. Inderdaad, de columnisten hebben gelijk: laat, indien enigszins mogelijk, het 'brandend braambos' een brandend braambos blijven. Moet 'in het hart der zee' werkelijk 'in het midden van de zee' worden? Men moet ook naar deze zijde iets aandurven, want ook hier staan begrip en toegankelijkheid vanuit de levende taaltraditie op het spel. Overigens is het ook weer een schromelijke overdrijving van de columnisten om er zo vreselijk benauwd voor te zijn dat de taal door de bijbelvertaling haar oude 'sappige' uitdrukkingen zou verliezen. Die blijven rustig naast nieuwere vormen voortbestaan. Nog een andere wenselijkheid dringt zich hierbij op: laten wij er zorg voor dragen, dat de Statenvertaling niet wordt vergeten. Waarom zouden wij die niet vaker, alternatief, persoonlijk en in kerkdiensten, lezen? Ook de noodzakelijke minimale aanpassing daarvan zoals die heeft plaatsgehad, is een gewenste arbeid, die in dienst kan staan van dit doel.

*... verschillende bijbelvertalingen voor verschillende groepen ...
(foto: W. van IJzendoorn)*

**Geen
archaïserende
vertaling**

Maar dit alles wil toch geen pleidooi zijn voor archaïsering in de bijbelvertaling. Het argument, dat archaïsch taalgebruik het geheim van de bijbel dient, heeft een beperkt recht, dat ik boven heb trachten te omschrijven. Ik ben er niet zo zeker van of wij niet aan een drogreden ten offer vallen bij dit pleidooi. Was de Statenvertaling, toen zij gemaakt werd, archaïsch? Ik vermoed van niet. Is hier niet van nostalgie sprake? Wordt onze eigen taalarmoede hier toegedekt met een verkeerd argument, namelijk dat juist door het archaïsche - dat toch overal elders voor ongewenst wordt gehouden - het geheim van de bijbel het beste tot uitdrukking zou kunnen worden gebracht?

Daarmee zijn wij aangekomen bij de vraag of onze taalsituatie zo verslechterd is, dat wij niet meer in staat zijn een vertaling te maken die aan de bijbel gewaagd is.

**Het moderne
taalverval**

Hier raken de columnisten aan een punt, dat niet alleen hun ter harte gaat, maar waarin zij in ons land vele van de door hen zo gesmade theologen aan hun zijde kunnen krijgen. Men kan tal van factoren voor het taalverval opsommen, maar men zal er toch niet ver naast zitten als men stelt, dat televisie en reclame hier de grootste boosdoeners zijn. In ieder geval representeren zij het taalverval op een evidente en de gehele taalgemeenschap rakende wijze. Het is een diep verontrustend feit dat men op de televisie dagelijks kan constateren, dat het woord, om door te dringen, een kunstmatige extra-push moet meekrijgen. Daarbij wordt het woordgebruik heel vlak, pragmatisch, 'matter of fact', ja zelfs ordinair, terwijl er door wending en dictie een soort extatische boventoon aan wordt meegegeven. Extase lijkt een geheime drijfveer van veel modern streven en dat is buitengewoon gevaarlijk.

Het is een verschijnsel, dat men op een bepaalde manier ook kan waarnemen in het religieuze lied, zoals men dat vandaag in de religieuze jongerencultuur (relipop!) kan waarnemen: de tekst is vlak, sjablone-achtig, dat wat erbij komt aan muziek, sfeer, massaliteit, dat doet het 'm. Overigens komt onder de vlag van 'het nieuwe lied' ook heel wat kerkelijk gerijmel niet boven een zeer vlak taalgebruik uit.

Met het lied raken wij aan een voorbeeld, dat onthutsend is en de vraag doet opkomen: is voor een vertaler deze kloof nog wel te overbruggen? Tegelijkertijd is het voorbeeld van het lied niet enkel negatief. Want wij bezitten in het *Liedboek voor de kerken* en in de nieuwe *Psalmberijming* een verzameling teksten, die aan hoge normen van taalvormgeving voldoet en mijns inziens - het geldt in het bijzonder van de psalmberijming - ook een richtlijn zou kunnen zijn bij het opstellen van normen voor een nieuwe bijbelvertaling.

Het is duidelijk: bijbelvertalers hebben vandaag de dag een moeilijke stand. Zij opereren in een taalcultuur, die niet meer in het woord gelooft en die dat ongeloof menigmaal met hartstocht belijdt, zij het ook, dat het een aan de taal toegevoegde hartstocht is (de 'kick'). De bijbelvertaler kan aan dit soort taalgebruik niet toegeven. Het komt mij voor, dat de *Groot Nieuws Bijbel* (door Blokker de *Goed-Nieuws-editie* genoemd) hierin reeds te ver is gegaan: Blokker spreekt over het bouquetreeks-achtige karakter ervan en daar zit iets in. In de veelgehoorde kritiek op de *NBG-vertaling 1951* vind ik veel overdrevens. Zij is wel op bepaalde onderdelen te kritiseren (soms te ouderwets, soms te

Concluderende overwegingen

ingewikkeld en dergelijke), maar dat zij de zeggingskracht en de schoonheid van de bijbel vernielt, vermag ik niet in te zien. Zij geeft, in beginsel, het beste compromis waarvoor men, gezien bovenstaande overwegingen, zou moeten pleiten.

Wat moet men zich van de schrijfsels van genoemde columnisten aantrekken? Zij zijn representatief voor veel, dat men met Menno ter Braak 'de intellectuele volksmond' kan noemen. Er zitten achter deze opwindende over de 'stompzinnige ideeën' van een 'woestijnvolk en van onze zeventiende-eeuwse fundamentalisten' (Battus) enige opvattingen (traditie, geheim), die met het wezen van de zaak te maken hebben en die men niet onbezien naast zich neer moet leggen. Door de overdrijving daarin en het gebrek aan kennis van zaken over de aard van de bijbel en de wenselijkheid van een nieuwe bijbelvertaling hebben zij in deze vorm echter weinig betekenis.

Men zal er zich in een discussie rekenschap van moeten geven, dat de bijbelvertaler een andere doelstelling heeft dan de om zijn taalschat bezorgde, ontwikkelde Nederlander. Voor hem is de bijbel slechts een factor in de ontstaansgeschiedenis van de Europese cultuur en de Nederlandse taal. In feite is zijn doelstelling ten opzichte van de bijbel antiquarisch van aard; zij wordt niet gedragen door de behoefte aan het verstaan van de bijbel als vandaag-actueel geschrift. Daar het geheim van dit boek - zoals wij boven stelden - juist gelegen is in het feit dat het (zichzelf) verkondigen wil, heeft de bijbelvertaler aan zulk een doelstelling, los van genoemde behoefte, 'geen boodschap'. Echte discussie is slechts mogelijk, als men in staat is de uitgangspunten van de tegenpartij te honoreren.

De cultuur- en taalsituatie, zo stelden wij, maakt het de bijbelvertaler buitengewoon moeilijk een algemeen toegankelijke vertaling te presenteren. Wij zullen ons bij het feit moeten neerleggen, dat er verschillende bijbelvertalingen nodig zijn voor verschillende groepen. Daarbij is het ook weer niet nodig, dat een bepaalde vertaling opgesloten blijft binnen een bepaalde groep: ook individueel heeft een mens soms verschillende behoeften en bestaan er verschillende gelegenheden. Het komt mij voor dat een bijbel in twee kolommen, waarvan de ene kolom de Statenvertaling en de andere een goede moderne vertaling zou bevatten, een goede oplossing zou zijn voor veel vragen. Voor het maken van een nieuwe vertaling zijn overigens goede argumenten te noemen, men kan die niet onbezien of met vertoon van verbaal geweld omtrent de dierbare eigen traditie en het nostalgisch betreurde en verdwenen geheim van de tafel vegen. Voorts: daar de taal een levend traditiegegeven is, is voorzichtigheid geboden met traditioneel taalgebruik. Inderdaad ontnemt men de lezer goedbedoeld gemakkelijk een verstaansmogelijkheid die op traditie berust. Of men hier niet vaak te bezorgd is dat de lezer het niet zal begrijpen? Inderdaad heeft de bijbelvertaler een bijzondere verantwoordelijkheid voor de overgeleverde taalschat.

Als *principe* van vertaling is archaïsering te verwerpen. Het wedden op het paard van het archaïsche is in feite een 'testimonium paupertatis', een 'bewijs van armoede'. Want men moet vasthouden aan de doelstelling en de mogelijk-

heidsvoorwaarde van een levende eigentijdse vertaling die begrijpelijk is en toch 'het geheim' verwoordt. Mensen met literaire gaven zullen met taalgeleerden nauw moeten samenwerken. Het kon met de psalmberijming ook. Hier stond een dichter, Martinus Nijhoff, als medewerker en inspirator op de achtergrond. Men kan deze doelstelling van vertaling, die adequaat en literair, zakelijk-verstaanbaar en verwijzend-dichterlijk is, niet laten vallen, hoe moeilijk zulk een eis in de huidige cultuursituatie ook is.

NOOT

Prof.dr. H.W. de Knijff is hoogleraar dogmatiek vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk bij de faculteit der godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Nogmaals het Griekse perfectum

drs. E.J. Boneschanscher

In *Met Andere Woorden* van maart 1993 bestrijdt drs. H. Courtz de hardnekkige grammatica-traditie, die het Griekse perfectum eenzijdig als resultaats-perfectum interpreteert, dus door middel van een omweg via het verleden; *oida* (ik weet) bijvoorbeeld, verwant met *eidon* (ik zag) zou van huis uit betekend hebben: ik heb (in het verleden) gezien, en (nu) weet ik. Hij vervalt echter in een andere eenzijdigheid, die hem noopt tot gewrongen interpretaties van een paar voorbeelden uit het nieuwe testament.

De kwestie is, dat het perfectum in de lange periode waarin wij het kunnen gadeslaan, een evolutie ondergaan heeft, waarin het nieuwe betekenissen verwierf, die in de eindfase, de *koinê*, allemaal hun sporen hebben nagelaten.

A. Toestands-perfectum

De blijkbaar oudste betekenis van het Griekse perfectum, die het uit het Indo-europees geërfd heeft, is die welke drs. Courtz beschrijft: het geeft een statische, permanente toestand in het heden aan, zonder enige relatie met het verleden te leggen. Als tempus verschilt het in niets van het praesens. *Oida* moet oorspronkelijk betekend hebben: ik zie (innerlijk, blijvend), ik heb een (gedachte)beeld, ik weet. Een aantal van de oudste voorbeelden, met zeer archaïsche flexieverschijnselen, heeft niet eens een praesens naast zich, zoals *oida*, en *eoika* (ik lijk), *eiôtha* (ik ben gewoon), *memona* (ik streef). Bestaan er wel een praesens en een perfectum naast elkaar, dan kan in veel gevallen het onderscheid heel goed gedefinieerd worden met Courtz' termen *dynamisch* en *statisch*; bijvoorbeeld: (*ana*)*mimnêskomai* (ik breng mij [weer] te binnen, ik herinner mij weer), *memnêmai* (ik weet nog steeds, ik herinner mij nog). Maar vooral in het latere Grieks kan het onderscheid soms zozeer vervagen, dat voor ons tussen praesens en perfectum nauwelijks of geheel geen nuanceverschil waarneembaar is (werd het perfectum misschien als iets literairder gevoeld?), bijvoorbeeld 1 Korintiërs 11:30 *koimôntai* (zij slapen) - Johannes 11:11,12 *kekoimêtai* (hij slaapt); Hebreeën 13:18 *peithometha* (wij vertrouwen) - 2 Timoteüs 1:12 *pepeismai* (ik vertrouw vast); 1 Petrus 4:13 *koinôneite* (gij hebt deel aan ...) - Hebreeën 2:14 *ta paidia kekoinônêken haimatos kai sarkos* (de kinderen hebben deel aan vlees en bloed) per definitie, en dus niet: 'hebben ooit deel gekregen aan ...'

Dat een perfectum geen enkele relatie hoeft te leggen met het verleden, blijkt ook daaruit dat het een imperativus kan hebben: Marcus 4:39 *pephimôso* (wees stil); Handelingen 15:29 *errôsthe* (weest gezond, vaart wel).

Ook in andere talen zijn nog sporen van dit oude praesentische toestandsperfectum waar te nemen, bijvoorbeeld in het Latijn *odi* (ik haat) zonder bijbehorend praesens, en in de Germaanse talen de 'onregelmatige' praesentia zonder -t en met ablaut, zoals *hij kan, mag, zal / er will, weiss, muss*, die op oude perfectumvormen teruggaan (ten onrechte 'praeterito-praesentia' genoemd; zij hebben nooit iets met het praeteritum [= het verleden] te maken gehad!).

B. Resultaats-perfectum

De betekenis van sommige werkwoorden brengt met zich mee, dat de vermelding van een toestand in het heden automatisch een mededeling over een (reeks van) gebeurtenis(sen) in het verleden impliceert. *Tethnêken* (hij is [nu]

dood) impliceert: hij is (hiervóór) gestorven. Naar voorbeelden als deze heeft het perfectum in de klassieke periode grote uitbreiding ondergaan als resultaat perfectum, dus met de betekenis die schoolgrammatica's gewoonlijk als enige en oorspronkelijke vermelden. Het heeft daardoor veelal als het ware een dubbele oriëntatie gekregen: het is nog steeds een *tegenwoordige* tijd en beschrijft een definitieve toestand in het heden, maar het behelst nu impliciet tevens een verwijzing naar een gebeurtenis in het verleden. Courtz ontkent het bestaan van deze betekenis, maar er zijn tal van onmiskenbare voorbeelden van: Johannes 19:22 *ho gegrapha, gegrapha* (wat ik geschreven heb, heb ik geschreven), Johannes 19:30 *tetelestai* (het is volbracht). Zo betekent dan ook in 2 Timoteüs 4:7 *tên pistin tetêrêka* eenvoudig: ik heb het geloof behouden; dat wil zeggen: ik bezit nú het geloof, want in het verleden heb ik het steeds bewaard. Er is niets mysterieus of diepzinnigs aan zo'n perfectum en het heeft geen omslachtige interpretaties of omschrijvingen nodig (zoals ikzelf er zojuist een gaf), want het komt praktisch helemaal overeen met onze voltooid tegenwoordige tijd.

C. Historisch perfectum

In de *koinê* kon de evolutie nog verder gaan en kon de schakel met het verleden zozeer gaan overheersen, dat het perfectum een puur verleden tijd en daarmee een alternatief voor de aoristus werd, evenals trouwens in een Nederlandse zin als 'gisteren heb ik hem gezegd ...' de voltooid tegenwoordige tijd als een verleden tijd functioneert en door 'ik zei ...' vervangen kan worden. Voor een klassiek geschoold graecus is dit misschien verrassend, ikzelf heb het zo ervaren toen ik mij in de taal van het nieuwe testament ging verdiepen, maar er zijn onmiskenbare voorbeelden van. Het criterium is simpel en helder: spreekt het perfectum van het heden of van het verleden (uit het gezichtspunt van de spreker/schrijver), van een toestand of van een gebeurtenis? In het eerste geval heeft het betekenis A of B, in het laatste geval betekenis C.

In Matteüs 25:1-12 wordt de gelijkenis van de wijze en de dwaze maagden helemaal in de aoristus verteld, behalve in vers 6: 'Midden in de nacht *kraugê gegonen* - klonk er een geroep.' Hier zegt het perfectum niets over een toestand in het heden (het tijdstip waarop Jezus deze gelijkenis vertelt), maar over een gebeurtenis in het (fictieve) verleden waarin ook de andere gebeurtenissen zich afspeelden, zoals ten overvloede blijkt uit de tijdsbepaling 'te middernacht'. Het is een puur verleden tijd, en kan zonder meer door een aoristus vervangen worden. Waarom is dan een perfectum gekozen? Misschien omdat het beslissende moment, het keerpunt in het verhaal, gemarkeerd moest worden door een werkwoordsvorm die niet zo alledaags was als de gewone verhaal-aoristus, een vorm ook die wellicht door zijn reduplicatie als zwaarder, nadrukkelijker gevoeld werd? Soortgelijk zegt *pepraken* (hij verkocht) in Matteüs 13:46 niets over een toestand in het heden waarin de gelijkenis gesproken werd, maar is het blijkbaar een verleden verhaalvorm zoals de aoristi die het omgeven, misschien alleen weer wat nadrukkelijker om het cruciale moment in de gelijkenis te markeren.

Zo ook *eilêphen* (NBG-vertaling 1951: 'en heeft [de rol] aangenomen') in Openbaring 5:7. Interpreteert men dit woord als beschrijving van een toestand in het heden, 'het Lam heeft thans de rol in de hand', dan wordt de beslissende gebeurtenis 'hij *nam*' helemaal niet verteld! Neen, het perfectum beschrijft ook

hier een gebeurtenis uit het verleden, één uit de reeks die Johannes in zijn visioen zag, en is dus een verleden tijd; ten overvloede wordt precies dezelfde perfectumvorm nog eens gebruikt in Openbaring 8:5, waar een speciale interpretatie toch helemaal niet mogelijk is en de NBG-vertaling terecht eenvoudig 'hij nam' heeft.

Betekenis in de context

En dan nu *egêgertai* (hij is opgewekt) in 1 Korintiërs 15. In de verzen 12-20 is het telkens gewoon een resultaatsperfectum, dat tegelijkertijd de toestand nu en het gebeuren in het verleden aanduidt. Maar in vers 4 voegt Paulus er een tijdsbepaling aan toe: 'op de derde dag', en dat maakt er onweerlegbaar een verleden tijd van. Dat toont aan, hoe de betekenis van het perfectum al naar gelang van de context verschuiven kan. Dat geldt trouwens precies zo voor het Nederlandse 'hij is opgewekt' in de vertaling. Alweer zal het perfectum hier gekozen zijn in plaats van een aoristus om de nadruk te leggen op de voor-naamste gebeurtenis uit de reeks.

Ten slotte Jacobus 1:24, waar het perfectum *apelêluthen* temidden van aoristi staat; het zal wel weer het verrassende keerpunt markeren, maar voor het overige functioneert het als gelijkwaardig aan de aoristi. Overigens betreft het hier blijkbaar 'gnomische' aoristi, precies zoals in 1:11, die wij in het Nederlands als praesentia plegen weer te geven. De vertaling zou dus moeten luiden: hij bekijkt zichzelf, en gaat heen en vergeet terstond hoedanig hij was!

Ook in andere talen heeft het perfectum zich tot een verleden tijd ontwikkeld. In het Latijn zijn aoristus (*dixi*) en perfectum (*pepuli, tetendi*) tot de verhaal-verleden-tijd bij uitstek samengegroeid, en in het Germaans zijn 'sterke' verleden tijden zoals *ik nam* eveneens oorspronkelijk perfecta.

Besluit

In het latere Grieks heeft het perfectum een veelheid van betekenissen ontwikkeld, waardoor het zowel voor het praesens als voor de aoristus een alternatief kon zijn. Daarmee heeft het aan helderheid en precisie ingeboet en is het tevens in het systeem van het Griekse werkwoord grotendeels een overbodigheid geworden. Geen wonder, dat het in de levende ontwikkeling van het Grieks op den duur volledig uitgestorven is.

NOOT

Drs. E.J. Boneschanscher is classicus en is werkzaam geweest als leraar klassieke talen en Hebreeuws.

De ene God en China's vele goden I

Jan J. van Capelleveen

Een van de moeilijkste problemen voor bijbelvertalers is om in een taal waarin de bijbel nooit vertaald is, een goede benaming te vinden voor 'God'; of beter, omdat dat al een vertaling is: voor *Elohim/Theos*. Moeilijker nog wordt het, als in een taal rooms-katholieken en protestanten in het verleden verschillende termen zijn gaan gebruiken. Dan vraagt het vaak offers om tot een oecumenische bijbelvertaling te komen. Onoplosbaar is dit probleem geworden in China. Buitenlandse missionarissen en zendelingen hebben de Chinese christenen opgezadeld met niet twee, maar vijf verschillende termen en de joden kozen nog twee andere benamingen.

Chinese rooms-katholieken bidden tot *T'ien Chu*.¹ Protestanten in gebieden waar Amerikaanse zendelingen zich het eerst vestigden, richtten zich tot *Shen*. Daar waar Britten en Duitsers als eersten het evangelie verkondigden is God *Shang Ti*.

Maar in China kun je ook oosters-orthodoxe christenen tegenkomen, afstammelingen van gevangengenomen Russische soldaten tijdens een oorlog in de zeventiende eeuw. Zij spreken van oudsher over *Té Wu Sz*. Van de nog oudere nestoriaanse christenen in China weten we niet veel, hooguit dat Alopen de basis legde voor hun kerk. Maar we weten wel van de in 1625 opgegraven 'Inscriptie van Singanfu' dat hij God in het Chinees aansprak met *Aloha*. En in Honan is een synagoge opgegraven die moet stammen uit de eerste eeuw na Christus en herbouwd is in 1511. Op de muren zijn opschriften ontcijferd die erop duiden dat Joden God *Hao T'ien*, zowel als *Tao* noemden.

Om de problemen nog een beetje groter te maken: de term die rooms-katholieken gebruiken voor de heilige Geest is *Shen*, dezelfde term die in de vroegere Amerikaanse zendingsgebieden nog altijd gebruikt wordt voor God.

Alle pogingen in het verleden om Chinese christenen ertoe te brengen samen een en dezelfde term te gebruiken, hebben gefaald. Zelfs de, in eerste instantie onder communistische dwang, gestichte eenheidskerk is het niet gelukt. Nog steeds worden, ook in de bijbeldrukkerij in Nanjing, bijbels in de Eenheidsvertaling van 1919 gedrukt in twee edities, een met voor God het woord *Shen* en een andere met *Shang Ti*. Zelfs buiten de Volksrepubliek China is het niet mogelijk gebleken tot eenheid te komen. Ook van de Groot Nieuws Bijbel in de Chinese omgangstaal bestaan twee edities. Dat komt in meerdere talen voor, omdat er vaak een rooms-katholieke editie is met de deuterocanonieke boeken en een protestantse zonder. In het Chinees is het onderscheid groter. De katholieke editie gebruikt voor God *T'ien Chu* en de protestantse *Shang Ti*. Er is geen *Shen*-editie van die vertaling.

De kleren van Matteo Ricci

De wortel van dit probleem gaat terug tot het jaar 1594. Matteo Ricci² behoorde tot de allereerste groep jezuïeten die zich tegen het einde van de zestiende eeuw opnieuw als missionarissen in China vestigde. Kenmerkend voor zijn missionaire werkmethode was dat hij op een gegeven moment besloot een ander pak aan te trekken. Om niet als een - ongewenste - vreemdeling op te vallen, had hij zich van het begin af aan gehuld in de pij van een boeddhistische monnik. Zo meende hij de Chinezen het beste te kunnen benaderen.

Na een paar jaar werd hem echter duidelijk dat hij de Chinezen in die kleren nooit zou winnen voor het evangelie. Boeddhistische monniken hadden zich daarvoor een te negatief imago verworven. Hij ging naar de kleermaker en kocht zich het gewaad van een confuciaanse geleerde.

Ineens werd hij wel geaccepteerd in intellectuele kringen. Daar maakte hij furore met een westerse klok en met een door hemzelf getekende wereldkaart, die niet Jeruzalem, noch Rome als middelpunt toonde, maar China. Anderen bewonderden hem juist om zijn grote kennis van de Chinese klassieken die hij, als vreemdeling, zich in de loop van tien jaar had eigen gemaakt.

Wat geen Europeaan sinds de franciscaan Johannes van Monte Corvino in 1305 meer gelukt was, zag hij in 1601 werkelijkheid worden. Hij werd als geleerde aan het hof van de Chinese keizer in Peking uitgenodigd. Die positie stelde hem in staat andere missionarissen naar China uit te nodigen. Hun gezamenlijke kennis en vooral hun tijdrekening imponeerden de keizer zozeer dat hij de jezuïeten aanstelde als hervormers en bewakers van de Chinese kalender. Zo'n kalender moest ook alle zons- en maansverduisteringen aangeven. De jezuïeten konden die wel, de confuciaanse geleerden niet nauwkeurig berekenen.

Chinees met de Chinezen

Het besluit om de boeddhistische pij te verwisselen voor het confuciaanse kled, was typerend voor Matteo Ricci en zijn metgezellen. Zij wilden Chinees zijn met de Chinezen. Dat moest ook blijken uit de wijze waarop zij de christelijke boodschap uitdroegen. Die moest passen binnen de Chinese cultuur. Het evangelie mocht de Chinees niet vervreemden van zijn achtergrond, zijn traditie, zijn familie. In dat opzicht was Ricci zijn tijd en zijn kerk ver vooruit.

Een goede uitdrukking voor het woordje 'God' zocht hij dan ook in de Chinese klassieken. Daar vond hij twee mogelijkheden: *Shang Ti* en *T'ien*. Dat laatste woord heeft ook de betekenis van de hemel, denk maar aan het Tienemenplein, het plein van de hemelse vrede in Peking. Maar net als het Nederlandse woord 'hemel' soms een diepere betekenis krijgt als we uitroepen: 'De hemel sta me bij!', zo kan ook dat woord *T'ien* de God in de hemel aanduiden.

Later onderzoek toonde inmiddels aan dat beide termen van oudsher weergaven wat Ricci erin aanvoelde. *Shang Ti* was de hoofdgod van de Shang die van omstreeks 1600 tot 1100 voor Christus de macht in China in handen hadden. *T'ien* werd geïntroduceerd door de dynastie van de Chow, die de toon aangaven tussen 1100 en 700 voor Christus.³ Hoewel voortgekomen uit specifieke stamculturen, zijn ze in geheel China een eigen rol gaan spelen. Bovendien ging Ricci ervan uit dat ze in de bijbel door de context op den duur een bijbelse betekenis zouden verwerven. Hij kwam echter aan die bijbelvertaling nooit toe, noch zijn opvolgers. De katholieken hebben nooit haast gemaakt met een bijbelvertaling. De eerste complete rooms-katholieke Chinese bijbel begon pas in 1949 te verschijnen en het duurde tot 1961 eer die uitgave voltooid was.

Verdenking van syncretisme

Toch zijn het niet deze termen die de eigenlijke problemen hebben veroorzaakt. Ricci en zijn metgezellen werden het slachtoffer van een strijd op een ander front. Zij laadden de verdenking op zich dat ze zich hadden laten verleiden tot syncretisme.

Kenmerkend voor de Chinese cultuur is de voorouderverering. Van oudsher heeft ieder traditioneel Chinees gezin een huisaltaar dat onder meer bestaat uit een plaquette of plaat met de namen van voorouders. De vraag die Ricci en zijn navolgers moesten beantwoorden, luidde: 'Kan een Chinese christen zijn voorouders blijven vereren?' Wie 'nee' antwoordde, weekte zo'n Chinees los uit zijn familieverband, ontwortelde hem, maakte hem tot een vreemdeling in zijn eigen land. En in Chinese ogen was, zeker toen, een vreemdeling een barbaar. Ricci's antwoord was dat zo'n Chinese christen inderdaad zijn voorouders moest kunnen blijven vereren. Hij informeerde hoe hoffunctionarissen tegenover die verering stonden. Was het een vorm van aanbidding? Of was het een vorm van herdenking?

Daar ligt de kern van het probleem. We spreken van het 'Chinees huisaltaar' en dat riekt naar afgoderij. Maar dat huisaltaar fungeert tevens als een vorm van 'burgerlijke stand'. Daar staan niet alleen de namen opgetekend van de lange rij van voorouders, soms tot twintig, dertig generaties terug, daar worden ook de namen bijgeschreven van ieder lid van de nieuwe generatie dat zich aandient.⁴ Ricci's conclusie was dat wat een Chinees gezin bij het huisaltaar doet, nauwe-

*Bijbelverspreiding in China
(foto: UBS)*

lijks verschilden van wat Europeanen doen op een begraafplaats waar ouders en geliefden begraven liggen. Ze leggen bloemen neer; ter herdenking, niet ter aanbidding, niet als offerande. Het Chinese huisaltaar was naar zijn mening een plaats van gedenken, niet van aanbidden en dus was er een enkel bezwaar dat christenen aan zo'n gezinsceremonie meededen.

Zes encyclieken van pausen

Met die beslissing riep hij verzet wakker. Volgens het principe dat iemand die schuldig aan iets schuldig is aan alles, werd ook verzet aangetekend tegen de termen die hij koos als vertaling voor *Elohim/Theos*. Want Ricci's beslissing deed wolken stof opwaaien die het zicht op het eigenlijke probleem totaal verhulden.

Pausen publiceerden tot zesmaal toe een encycliek over de kwestie. Ze zonden twee legaten naar China om een onderzoek in te stellen. De kwestie veroorzaakte verwijdering tussen Rome en de Portugese regering, waardoor over en weer door prelaten banvloeken werden uitgesproken. Keizer K'ang Hsi maakte zich zo kwaad dat hij een van de legaten, Maigrot, van zijn hof joeg en vervolgens uit zijn rijk verbande. Uiteindelijk leed de jonge Chinese kerk het meest.

Voor de derde maal in de geschiedenis ging de Chinese kerk ten onder. De eerste maal gebeurde dat toen de taoïstische keizer Wu Tsung in 845 op de troon kwam en zich tegen christenen en boeddhisten keerde. Hij liet 44.000 kerken en tempels verwoesten. De nestoriaanse kerk van China overleefde die aanval niet. De tweede keer bezweek de Rooms Katholieke Kerk van China die haar bestaan dankte aan Johannes van Monte Corvino, toen de moslim Timoer Lenk in 1375 op de troon kwam en het christendom in China bloedig uitroeide. Deze keer echter was de ondergang niet in de eerste plaats te danken aan een Chinese keizer, maar vooral aan de encycliek *Ex quo singulari* van paus Benedictus XIV van 11 juli 1742. Hij verbood opnieuw en ditmaal definitief Chinese christenen hun voorouders te gedenken. Hij verbood eveneens met nadruk het gebruik van de termen *Shang Ti* en *T'ien*. De enige term die gebruikt mocht worden om 'God' aan te duiden was *T'ien Chu*. Die uitspraak stimuleerde weliswaar ook vervolgingen, maar een belangrijker consequentie was dat veel Chinese christenen gepikeerd de kerk de rug toekeerden. Het zou tot ver in de negentiende eeuw duren eer er weer groei geconstateerd kon worden.

Tegenstellingen en eigengereidheid

Hoe kon het zover komen? Was Ricci's missionaire methode werkelijk zo verwerpelijk? Wie de verslagen leest, zoals ze in de geschiedenis tot ons komen, krijgt eerder de indruk dat heel wat andere kwesties hebben meege-speeld die niets met de zaak zelf te maken hadden. In ieder geval reageerde paus Paulus V in 1615 nog positief op het verzoek van missionarissen in Peking om Chinese priesters toe te staan de mis en de sacramenten in hun eigen taal te bedienen.

De echte problemen begonnen pas in 1643, toen de dominicaan Morales als dwarsligger begon te fungeren. Hij diende een klacht in tegen de praktijken van de jezuïeten in Peking. In zeventien stellingen zette hij uiteen waarin zij naar zijn

mening de kerkelijke voorschriften met de voeten traden. Zonder de aangeklaagden om commentaar te vragen, veroordeelde paus Innocentius X op 12 september 1645 de stellingen van Morales. Hij hield daarbij echter nog wel een slag om de arm, want hij voegde aan de veroordeling toe: 'tot een nadere beslissing wordt genomen'. De jezuiteten tekenden prompt bezwaar aan omdat ze zichzelf noch hun inzichten in de stellingen van Morales herkenden. Daarna volgden veroordelingen en bezwaarschriften elkaar een eeuw lang op.

Diverse redenen

Duidelijk is dat de dominicanen en franciscanen de aanvallers waren en de jezuiteten in Peking steeds in de verdediging werden gedrongen. Jezuiteten waren over het algemeen beter opgeleid dan leden van andere ordes. Ze waren ook eerder bereid nieuwe wegen te kiezen, waar de anderen zich strikt hielden aan voorgeschreven paden. Alleen deze verschillen droegen er al toe bij dat de onderlinge verhoudingen tussen deze ordes wereldwijd niet al te best waren. Bovendien veroordeelde de theologische faculteit van de Sorbonne in Parijs de jezuiteten in 1700, wat aan de onderlinge verhoudingen al evenmin goed heeft gedaan.

De missioloog Kenneth Scott Latourette⁵ meent dat ook de verschillen in werksituatie een bijdrage geleverd hebben. De jezuiteten waren vertegenwoordigd aan het hof van de keizer in Peking. Ze bewogen zich in intellectuele kringen, die, zouden wij tegenwoordig zeggen, meer 'geseculariseerd' waren dan het eenvoudige Chinese volk. De beide andere ordes werkten vooral in de provincie onder het gewone volk. Hij vermoedt dat de ceremonie om het huisaltaar van het volk anders ervaren werd en wel degelijk gezien werd als een offerande, terwijl de elite er niet meer in zag dan een gedenken.

De belangrijkste reden voor de strijd was evenwel naar mijn mening dat Rome geen hoor en wederhoor toepaste. De jezuiteten kregen eigenlijk nooit de kans hun ideeën en hun ervaringen uiteen te zetten. En Chinezen zijn helemaal nooit bij de besluitvorming betrokken geweest.

Reactie van de keizer

Toch hebben zij hun stem wel laten horen. Met name keizer K'ang Hsi heeft zich in de discussie gemengd. Hij had over het onderwerp heel uitgesproken ideeën. In 1703 werd de Fransman Charles Maillard de Tournon aangewezen om als pauselijke legaat naar China te gaan en een onderzoek in te stellen. Omdat de wereld in zijn tijd grote bewondering had voor mooie titels, werd hij verheven tot titulair patriarch van Constantinopel, een ambt waar de Rooms Katholieke Kerk bijzonder weinig recht op had.

Maar hij moest ook een goed argument in handen hebben. Daarom schreef paus Clemens XI een herderlijke brief voor de katholieke christenen in China. Letterlijk stelde hij daarin: 'Omdat in China de hoogverheven en goede God niet genoemd kan worden met de namen die wij hem in Europa geven, moeten we de woorden *T'ien Chu*, dat is "Hemelse Heer", gebruiken om uit te drukken hoe wij hem zien. Dat is al lang de gewoonte onder missionarissen en gelovigen in Christus. Het gebruik van benamingen als *T'ien* en *Shang Ti*, "soevereine Heerser", moet ten stelligste worden afgewezen.' Deze paus koos voor een

uitdrukking die in de Chinese lectuur nergens voorkomt. *T'ien Chu* is een maakwoord, een Europese uitvinding. De brief van de paus, en dat is ook opmerkelijk, bevat geen enkele reden voor het afwijzen van beide termen noch een uitleg waarom de door hem voorgestelde term beter zou zijn. Keizer K'ang Hsi deed zijn best legaat Maillard uit te leggen wat de betekenis is van termen als *Shang Ti* en *T'ien*, maar deze wist beter en gedroeg zich zo eigengereid dat de missionarissen aan het hof vreesden dat al hun werk van jaren in enkele minuten tenietgedaan zou worden. De keizer heeft de jezuïeten echter niet het land uitgestuurd. Hij waardeerde hen en hun werk aan de vernieuwing van de Chinese kalender te zeer om ze zomaar te laten gaan. Maillard echter werd wel degelijk weggestuurd. Eerst van het hof. En toen hij zich vervolgens elders in het land even onaangepast bleef gedragen, verbannen uit het rijk. Toch bleef de keizer hopen op een vergelijk. Omstreeks 1707 stuurde hij twee missionarissen met een brief naar de paus. Daarin argumenteerde hij waarom er naar zijn mening geen enkel bezwaar was tegen het gebruik van *T'ien* of *Shang Ti* voor christenen. De enige reactie daarop was een nieuwe encycliek van paus Clemens XI in maart 1715, getiteld *Ex illa dei*. Hij herhaalde daarin alleen maar wat hij al schreef in 1704. Speelde zijn onfeilbaarheid een rol? Meende hij in ernst dat hij geen vergissingen kon maken en stond hij daarom niet open voor argumenten? Of had hij een stok nodig om de jezuïeten te slaan? Het moment naderde immers dat de orde definitief zou worden opgeheven.

**De keizer
herkende de
heilige Geest**

Die encycliek landde slecht in China. Terwijl de jezuïeten in Peking hun vrijheid behielden, werden missionarissen elders in het land allerlei beperkingen opgelegd. Het gevolg was dat tegen de jaren twintig een tweede pauselijke legaat, Jean Ambrose Charles Mezzabarba naar China gestuurd werd om te zien wat daar allemaal verkeerd was gegaan. Ook hij diende zich aan bij het hof en vroeg een audiëntie aan bij de keizer. Deze was ditmaal niet erg bereid een afgezant van de paus te ontvangen. Hij liet hem maandenlang wachten. Pas op 31 december 1720 werd Mezzabarba aan het hof toegelaten. De paus had hem een herderlijke brief meegegeven die in alle kerken in China moest worden voorgelezen. Bang dat die brief verkeerd zou vallen, hield Mezzabarba hem in zijn binnenzak. Maar op een gegeven moment eiste keizer K'ang Hsi, die van de brief op de hoogte was, inzage. De legende zegt dat de keizer woedend in de kantlijn schreef: 'Europeanen zijn niet competent om als rechters Chinese gebruiken te beoordelen. Dit decreet laat zien dat het christendom niet beter is dan het taoïsme of het confucianisme en het beste zou zijn om het maar te verbieden.' Zeker is dat hij de legaat toevoegde: 'Als dit decreet van de paus geïnspireerd is, dan moet die Maillard de Geest zijn, want dit document bevat alleen maar zijn ideeën.'

**Einde van de
groei van de
kerk**

Latere keizers zijn minder meegaand geweest. In hun ogen hadden de christenen hun gezicht verloren en waren die buitenlandse missionarissen alleen maar lastposten die zo gauw mogelijk het land uitgewerkt moesten worden. De uiterst

kleine Rooms Katholieke Kerk van China die overbleef, trok zich terug in haar schulp tot in de negentiende eeuw betere tijden aanbraken. Ze werd opgezaagd met een maakwoord. Het is mogelijk mede de reden dat deze kerk na de Culturele Revolutie lang niet die onstuimige groei heeft gekend die tekenend is voor de protestantse kerken.

Eigenlijk is die groei verbazingwekkend, zeker gezien het feit dat ze het onderling nooit eens geworden zijn over de vraag hoe hun God genoemd moet worden. Maar dat is een onderwerp voor een volgend nummer.

NOTEN

1. De Nederlandse schrijfwijze is eigenlijk T'ien Tsjoe. In dit artikel heb ik voor Chinese woorden echter gekozen voor de Engelse transcriptie, omdat de literatuur over dit onderwerp, voor zover mij bekend, vrijwel uitsluitend Engelstalig is en een Nederlandse transcriptie van Chinese woorden verwarrend kan werken.
2. Matteo Ricci werd op 6 oktober 1552 in Portugal geboren. Hij werd jezuïet en koos voor missiewerk. In 1577 werd hij uitgezonden naar het Verre Oosten waar hij enige jaren doceerde aan een theologische opleiding in Goa. In 1582 werd hij naar Macao gestuurd en in 1583 koos Michaël Ruggerius hem uit als metgezel om te proberen als eerste jezuïeten zich in China te vestigen. Ze begonnen hun werk niet ver van Kanton. In 1701 werd Ricci uitgenodigd aan het hof van de keizer in Peking. Ruggerius was toen al terug in Europa. Ricci overleed aan het keizerlijke hof in 1610.
3. Deze datering ontleen ik aan de bijdrage 'China in de oudheid' van A.F.P. Hulswé in deel II van *Universele Wereldgeschiedenis*, Scheltens en Giltai, Den Haag 1974, p. 490, die daar trouwens een wat exactere datering vermeldt.
4. Ook Koreanen kennen van oudsher dit gebruik. Toen ik enkele jaren geleden in Zuid-Korea was, toonde de algemeen secretaris van het Zuidkoreaanse Bijbelgenootschap Ho Young Kim mij zijn geslachtsregister. Het ging zeventien generaties terug.
5. Zie: Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China*, Harper & Brothers, New York 1929, p. 131-155.